

TISICUM

A JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE XXII.

DAMJANICH JÁNOS
MÚZEUM
SZOLNOK

SZOLNOK 2013.

TISICUM XXII.

ANNUAL

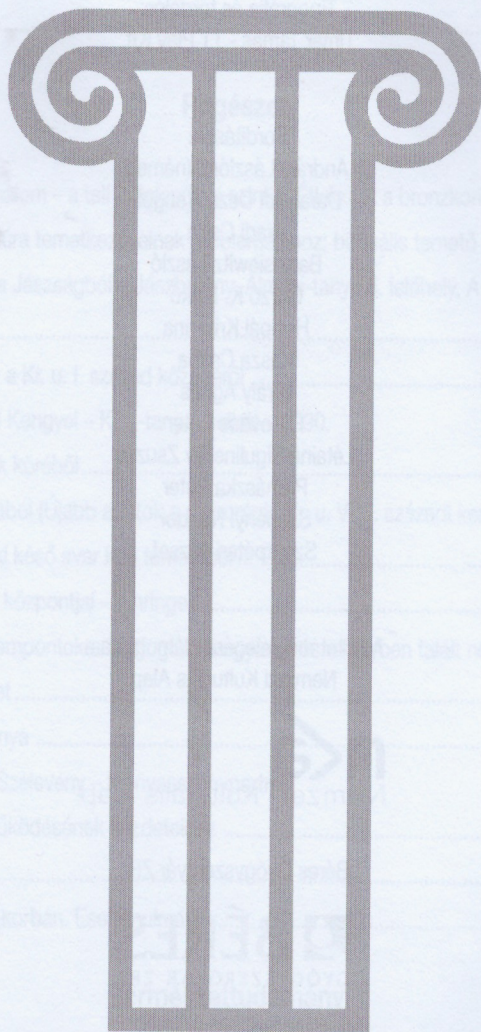
OF THE JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK COUNTY MUSEUMS

JAHRBUCH DER MUSEEN DES KOMITATS
JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK

2013
SZOLNOK

TISICUM

A JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE XXII.

DAMJANICH JÁNOS
MÚZEUM
SZOLNOK

2013
SZOLNOK

Tartalomjegyzék - Contents - Inhalt

TISICUM XXII.

Horváth László: Madaras László 60 éves	7
Egri Mária-Szabó István: Köszöntés helyett	9

Régészet

Csányi Marietta – Tárnoki Judit: Túrkeve-Terehalom – a tell 2. települési szintje. Étkészlet a bronzkori házból	13
Király Ágnes: Újabb adatok az alföldi Gáva-kultúra temetkezéseinek problémájához: birtuális temető Tiszabura–Nagy-Ganajos-háton	31
F. Kovács Péter: Egy késő vaskori teleprészet a Jászságból – Jászberény–Almási-tanya 5. lelőhely. A késő vaskori telepek kutatásának helyzete és kutatástörténeti áttekintése	65
Prohászka Péter: A jászdózsai római dénárlelet a Kr. u. I. század közepéről	79
Cseh János: Gepida település régészeti nyomai Kengyel – Kiss-tanya mellett – 1990. Függelék: a gót nyelv házra vonatkozó szavainak köréből	91
Cseh János: Gepida telepletek Kengyel határából (Újabb adatok a mikrorégió Kr. u. V-VI. századi kerámiájához)	145
Költő László–László Anett: Nyakláncok a kereki késő avar kori temetőből	153
Szentpéteri József: Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek	169
Révész László: Egy megoldatlan kérdéskör: Szempontok a honfoglaló magyarok és a helyben talált népesség kapcsolatának kutatásához	179
Fodor István: Sámánizmus és a magyar régészet	189
Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok aranya	203
Prohászka Péter: X-XI. századi sírok és leletek Szelevény – Menyasszonypartról Adatok a Tiszazugi Régészeti Magántársaság működésének kezdeteihez	215
Polgár Zoltán: Lak falu kápolnája	235
Hoppál Krisztina: Temetkezési rítus a Keleti Jin-korban. Esettanulmány	241

Természettudomány

K. Zoffmann Zsuzsanna: A Gáva-kultúra embertani leletei Tiszabura–Nagy-Ganajos-hát lelőhelyről	251
Fóthi Erzsébet: Trepanált honfoglalás kori koponyák Jász-Nagykun-Szolnok megyéből	253
Buschmann Ferenc: A jászberényi Jász Múzeum növénygyűjteménye	259

Néprajz

Örsi Zsolt: Épületszerkezetek, -formák és -díszítések a Nagykunságon	293
Barttha Júlia: Török elemek a magyar népi díszítőművészetben	311
Kókai Magdolna: Az emberélet fordulóihoz fűződő hiedelmek a Jászságban (születés, házasság, halál)	321
Gulyás Éva: Betlehemes játék a jászsági néphagyományban	331

Nagy Molnár Miklós: Szűcs Sándor, a karcagi múzeum igazgatója	339
Benedek Csaba: Tárgyaink utóélete. Régi és modern anyagok újrahasznosítása napjaink társadalmában	345
Terendi Viktória: Elszármazottak találkozói a Tiszazugban	359

Történettudomány

Selmeczi László: Balaszentmiklós és a kunok	363
Bagi Gábor: Néhány megjegyzés a szolnoki vár 1550/1552-es építéséhez	377
Kertész Róbert-Korpás Zoltán: A szolnoki végvár felépítése 1550–1552-ben és Bernardo Villela de Aldana ide kapcsolódó levelei	387
Töröcsik István: Városhalából várfal – a szegedi vár kialakulása	451
Havassy Péter: A gyulai várostromok hadtörténelmi érdekességei	467
Demeter Orsolya: Egy észak alföldi mezőváros – Keresztes története a XV–XVI. században	477
Bagi Gábor: A második szolnoki ütközet (1849. március 5.) történetéhez 1.	495
Őrsi Julianna: Egy kunsági tudós, Gyárfás István kutatói életpályája	523
Vadász István: A Tiszafüredi Torna Club első évei	535
Fekete István: A szolnoki Honvéd Kilián György Repülő Hajózó Tiszti Iskola megalakulása és szervezeti változásának főbb állomásai (1947–1962)	547
Berta Ferenc: Adalékok a szolnoki Tisza Filmszínház történetéhez	567
Kasza Csaba: Málta – Szigetvár. Ok – okozat?	573
Hegedüs Gabriella: Rzeczpospolita királyválasztó intézményeinek kialakulása és azok működése – Báthory István lengyel trónra jutásának tükrében (1574–1576)	577

Művészettörténet

Zsolnay László: Késő gótikus firenzei oltárkép Kunhegyesről	589
Gurzó K. Enikő: Lehel Ferenc és Csontváry lappangó képei	595
Egri Mária: Lakatos Aranka művészete	605

Irodalomtörténet

Szurmay Ernő: Verseghy Ferenc utolsó évei	617
Víg Márta: Dr. Kiss Margit középiskolai tanár, irodalomtörténész	623

Vallástudomány

Puskás Zoltán: Egy sírfelirat ürügyén	629
Pató Mária: Madaras László bibliográfiája	639
Szerzőink	645

Madaras László 60 éves

Mi, muzeológusok évtizedek óta mindig tudjuk, hogy mikor van benn Madaras László kollégánk a múzeumban, és mikor van terepen. Körülötte sosincs állóvíz, mindig pezseg az élet, harsány hangja betölti a folyosót. Nemcsak a szakszavak repkednek, ásatási helyszínek, lelőhelyek, de esti programok körvonalazódnak, konferencia-, kötettervek állnak össze, receptek cserélnek gazdát, s komplett torták is, mert a mi köreinkben férfi készíti a legfinomabb tortákat lassan hatvan éve. Mert-hogy Madaras László régész kollégánk immár 60 éves. A lendülete, munkabírása, a harsánysága ugyan cáfolni látszik ezt a tényt, de az adatok nem tévednek.

1953-ban Győrben látta meg a napvilágot. A kecskeméti gimnazista évek után a szegedi József Attila Tudományegyetemen a történelem-régész szak következett. Az 1977-ben megszerzett diplomával rögtön a szolnoki Damjanich János Múzeumban helyezkedett el, vagyis már annak is 37 éve, hogy a legendás DAMI kötelékébe lépett. Amennyire egy vidéki múzeum sokat foglalkoztatott régészének ez módjában állt, gyorsan szakosodott, s kiemelten az avar kor és a honfoglalás időszakának avatott szakértőjévé képezte magát. Ebben nagy segítségére volt szorgalma és tagadhatatlan régész szerencséje is.

A tudományos pályán is eltökélten haladt előre. 1984-ben az egyetemi doktori fokozatot szerezte meg a JATE-n, a Szentek-kajáni avar temetőről írott disszertáció megvédésével, majd 1994-ben a kandidátus/PhD tudományos fokozatot is kiérdemelte az Avar Birodalomban lejátszódó VII-VIII. századi változások vizsgálatával a Közép-Tisza vidéken.

1994 óta köztestületi tagja a Magyar Tudományos Akadémiának, igen aktív tevékenységet folytatott a Debreceni Akadémiai Bizottságnál, majd 2011-ben alapító tagja lett az MTA DAB Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Szakbizottságnak is.

Pályája során betöltötte a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága megyei múzeumigazgató-helyettesi tisztséget 1982–1991 között, majd a régészeti osztályvezető pozíciót töltötte be 1991–1998 között. Az oktatói tevékenységet a szolnoki Tiszaparti Gimnáziumban, majd óraadóként a Debreceni Egyetemen is gyakorolta. Számtalan egyesület, civil szervezet, szakmai tömörülés aktív tagja. Az utóbbi időben talán a Vámbéry Polgári Társulás elnökségi tagsága áll szívéhez a legközelebb.

A sikeres régész sikeres a magánéletében is. Jogosan büszke két lányára és öt unokájára. Családcentrikussága már-már legendás. Jó házigazda és múzeumi körökben elismert szakács. Főztjének titka, hogy sok minden alapanyagot, gyümölcsöt, zöldségeket maga termel meg.

Főhősünk hatvan évesen sem ül a joggal megszerzett babérjain. Szinte a saját köszöntésére, a hatvanadik évfordulóra elkészítette pályája eddigi csúcspontját, az „Árpád népe – Gyula népe” nagyszabású régészeti kiállítást, mely a Közép-Tisza vidék honfoglaló magyar népességének páratlan gazdag régészeti emlékanyagát mutatja be, több helyszínen is, öt múzeum anyagából válogatva.

Kedves dr. Madaras László, vagy ahogy a muzeológus szakma emlegeti, „Madár”! Isten áldjon és éltesen még nagyon sokáig!

Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek*

Bevezetés

A Kárpát-medencei avar korszak¹ (i.sz. 567 és 895 között) kutatásának mindmáig megoldatlan kérdése a *hatalmi központ* vagy *központok* helyének meghatározása. Az írott történeti források² kizárólag az avar birodalom fennállásának utolsó szakaszára, a VIII-IX. századforduló tájára vonatkozó adatokat tartalmaznak a kagáni székhelyről, a *hringről*;³ az ezt megelőző időszakra nézve csak feltételezésekre szorítkozhatunk. Az avar korszak régészeti hagyatékának⁴ (jelenlegi becslések szerint kb. 4.000 lelőhely) legtöbb információt tartalmazó hányada a fegyveres és lovas temetkezéseknél⁵ került elő; ezeknek elterjedési térképeken⁶ való elemzésén alapulnak azok az állítások, melyeket az alábbiakban *munkahipotézis* formájában fogalmazok meg.

A kora avar korszak (567–626) központja: Zamárdi térsége (Somogy megye)

Az avar társadalom⁷ rétegződésének vizsgálatakor a mintegy 1.200 fegyveres-lovas lelőhely elterjedési térképei alapján⁸ kitűnt, hogy a bizonyosan Baján-dinasztiabeli időkben a Duna folyása szerinti *jobb oldalon* húzódnak a legjelentősebb lelőhelyek, vagyis a Dunántúlon, annak is a keleti részén találhatók a leggazdagabb lelőhelyek.⁹

A Magyar Honvédelmi Minisztérium Térképészeti Intézetének adattárában 1993 szeptemberében bukkantam arra az 1971-ben készült fényképre (1. ábra),¹⁰ amely szerint a Balaton déli partján, helyileg a *Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő* területén egy furcsa légi régészeti jelenség bontakozott ki. Hossza mintegy 1.000 méter, szélessége 350–400 méter közötti, a Balaton irányába futó széles árkok által közrefogott terület nagysága pedig meghaladja a 30 hektárt. A feltételelesen földvárként leírható objektum a part felé lejtő, időszakosan kiszáradó üledékgyűjtő völgyek felhasználásával készülhetett. Az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának építését megelőző régészeti feltárások 2002 óta folytak a közvetlen

1. ábra: Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő, 1971. Forrás: HM Térképészeti Kht.
Fig. 1: Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő, 1971. Aerial photo: Archives of the Institute of Cartography of the Ministry of Defence

2. ábra: Zamárdi és környéke
(1: temető; 2: kohótelep; 3: település; 4: feltételezett objektum)
Fig. 2: Archaeological sites in area of Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő
(1: cemetery; 2: smelting settlement; 3: servicing village; 4: earthen fort)

* Tanulmányom orosz nyelven elhangzott a *Karel Škorpiľ (1859–1944) and the Bulgarian medieval archeology* című pliszka konferencián 2009. október 2-án Bulgáriában (Pavel GEORGIEV szerkesztésében sajtó alatt).

1 BÓNA István 1984.; BÁLINT Csanád 1989. 147–192.; POHL, Walter 2003.

2 SZÁDECZKY-KARDOSS Samu 1986., uő 1998.

3 POHL, Walter 1988. 306–308.; SZÁDECZKY-KARDOSS Samu 1998. 286–294.

4 SZENTPÉTERI József 2002.; DAIM, Falko 2003.

5 SZENTPÉTERI József 1993a, uő 1994.

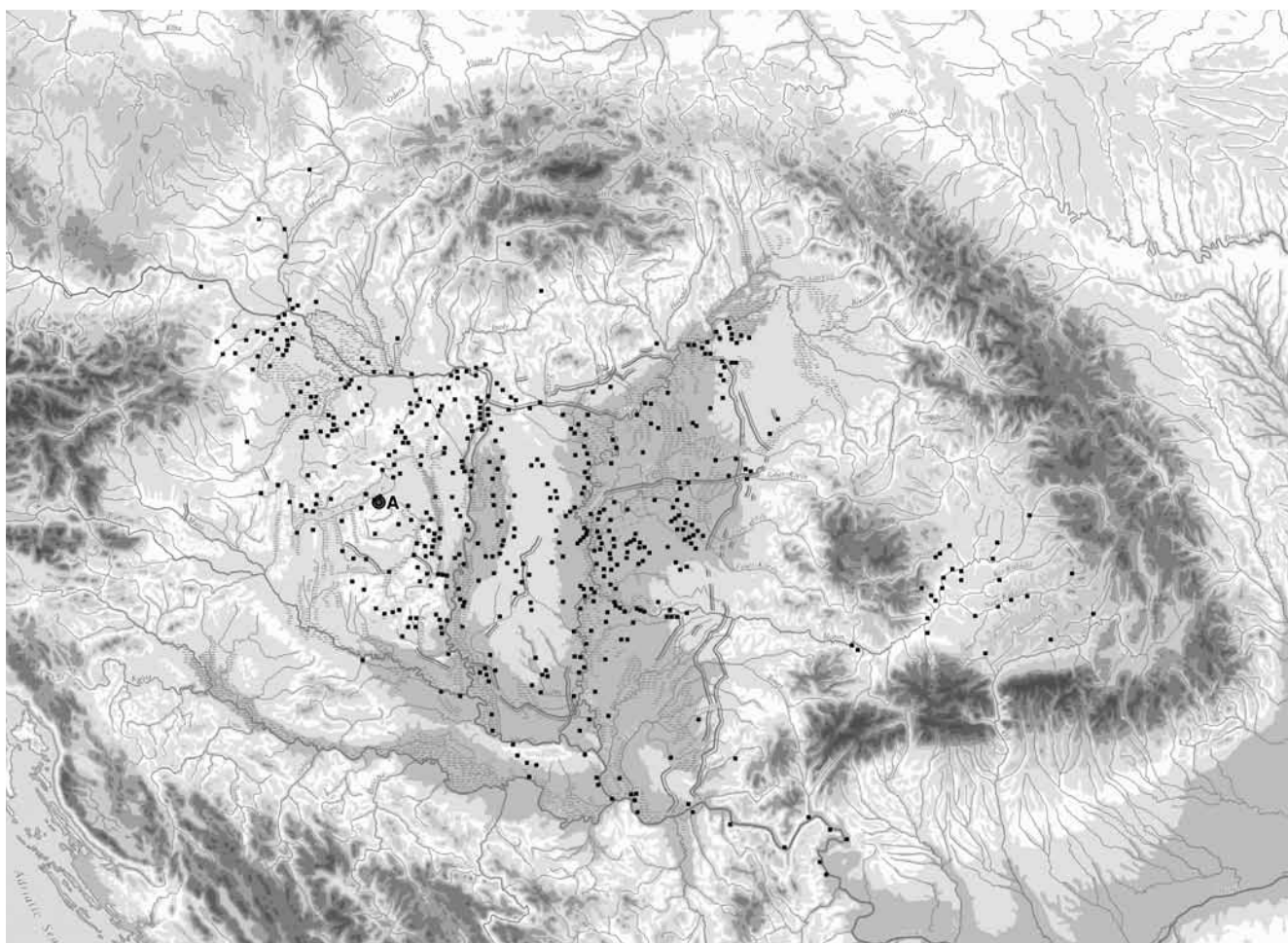
6 SZENTPÉTERI József 1996.

7 BÓNA István 1984. 319–324, 333–336.; uő 1988b 437.; POHL, Walter 1988. 163., 170–174., 186–189.; ZÁBOJNÍK, Jozef 1995.

8 SZENTPÉTERI József 1994.; uő 1996.

9 SZENTPÉTERI József 1994. 237.

10 Honvédelmi Minisztérium Térképészeti Kht. Nr. 1971/1187/4576.

3. ábra: Jelentősebb kora avar kori lelőhelyek a Kárpát-medencében (A: Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő, feltételezett kagáni központ)
Fig. 3: Major sites of early Avar period in the Carpathian Basin (A: Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő, the assumed hring)

közelben, és egy olyan *földvár*¹¹–*szolgáltató falu*¹²–*kohótelep*¹³–*temető*¹⁴ alkotta településegység képét rajzolják ki (2. ábra),¹⁵ amely összességében megfelel egy korabeli hatalmi központ¹⁶ jellemzőinek (3. ábra).¹⁷

A középi és késő avar korszak (626–795/803) hatalmi központja: Solt-Tételhegy (Bács-Kiskun megye)

A Kárpát-medence népvándorláskorának legutóbbi összefoglalásai – a Karoling-kori írott forrásokra támaszkodva – egyöntetűen a Duna–Tisza közére teszik az avar kagán székhelyét (Regia Avarorum Hring),¹⁸ ám nem

lehet tudni sem a pontos helyét, mint ahogyan azt sem, hogy mettől meddig szolgált a kaganátus hatalmi központjaként.

Bóna Istvánnak (és e cikk szerzőjének) egy, a IX. századi Kárpát-medence történeti viszonyait ábrázoló térképén,¹⁹ valamint egy 1998-ban készült rajzon Bóna professzor feltételezése szerint a Tételhegy egykor alkalmas lehetett a Duna–Tisza közére lokalizálható avar uralmi központ (a hring) helyszínének (4. ábra). Ugyanezt a véleményt fogalmazta meg Trogmayer Ottó professzor a *Múltbalátó* című könyvében²⁰ („A község határában, az országúttól keletre hatalmas, ezen a területen egyedülálló, elhúzódo kiemelkedés vonzza a tekintetünket.”), ezzel az avar kagán szállítását ő is a Tételhegyre helyezte.

A feltételezett hring a Bács-Kiskun megyei Tételhegy (névvariánsa: Tételhalom, Títel, latinul: Titulus) lelőhelyhez köthető. A természetföldrajzi értelemben vett tanúhegy Solt határának keleti részén, a dunaföldvári és bölcskei rév közelében, a kecskeméti és kiskőrösi műút között, a Duna medrétől légvonalban mintegy 7 km-re fekszik, melyet kőzetanyaga miatt a folyó a mederváltásai során sem hordott el. Az ÉNy–DK irányban elhelyezkedő, kissé nyújtott ovális, mintegy 100 hektáros (!) kiterjedésű domb legmagasabb pontjának tengerszint feletti magassága 114 m, ezzel 17 méterrel emelkedik ki az egykori ártérből (5. ábra).²¹

11 SZENTPÉTERI József 2009. 236–241.

12 KISS Viktória 2004.; SÜMEGI Pál et al. 2004.; KISS Viktória 2007.; HONTI Szilvia et al. 2006. 29–32.

13 GALLINA József Zsolt – HORNOK Péter – SOMOGYI Krisztina 2007.

14 BÁRDOS Edith 1995.; BÁLINT Csanád 1995. 312–315.; BÁRDOS Edith 2000.; BÁRDOS Edith – GARAM Éva 2009.

15 SZENTPÉTERI József 2009. 252, 15. ábra.

16 BÓNA István 1988a 110.

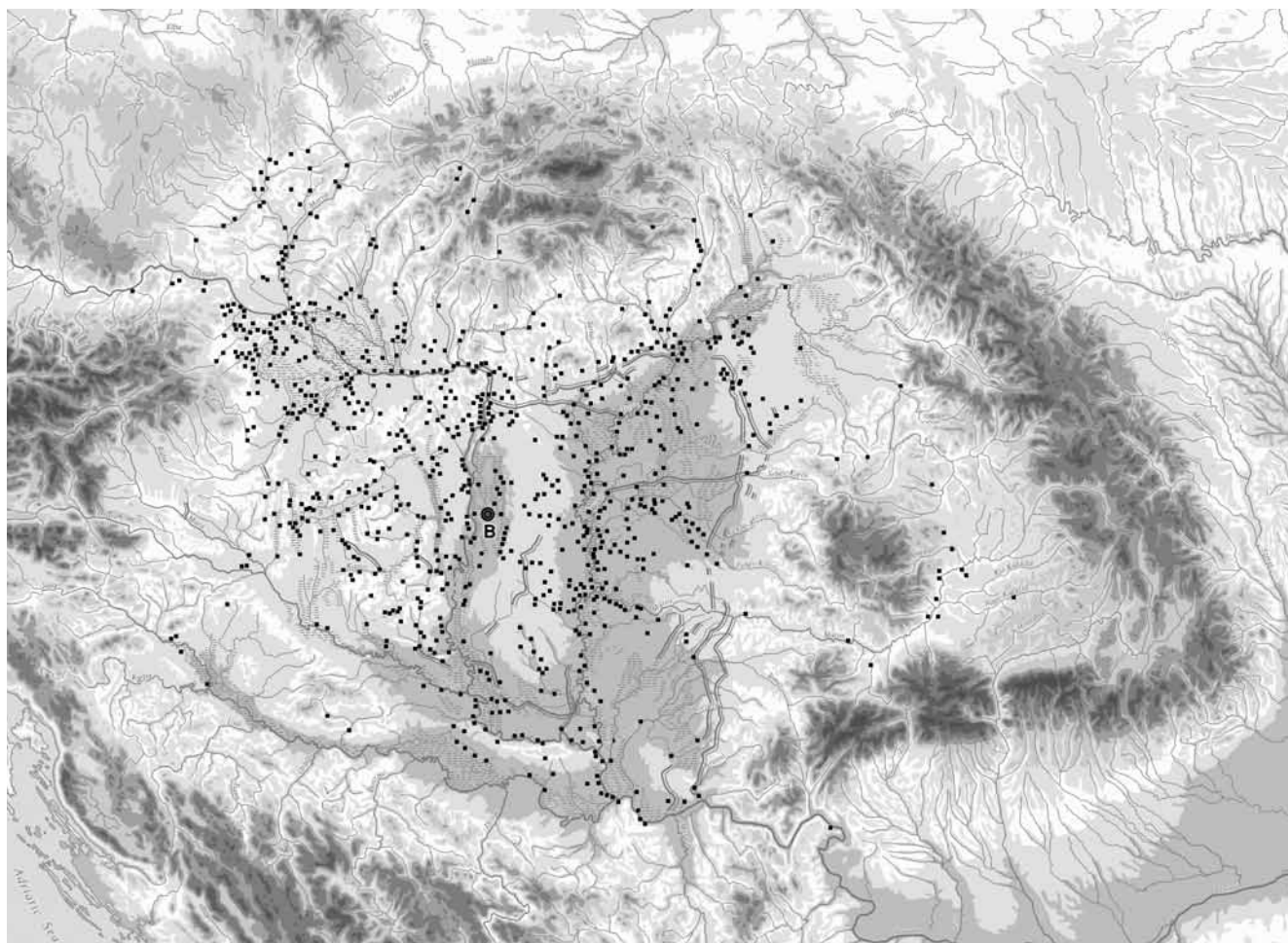
17 SZENTPÉTERI József 2002, Karte 3.; PATAY Pál 2008, Abb. 19.

18 KISS Attila 1988. 85; WOLFRAM, Herwig 1987. 258–259.; POHL, Walter 1988. 306–308.; BÓNA István 1988b 451–453.; BÁLINT Csanád 1995. 312–315.; SZÁDECZKY-KARDOSS Samu 1998. 286–297.

19 BÓNA István – SZENTPÉTERI József 1994.

20 TROGMAYER Ottó 2005. 108.

21 LÁSZLÓ János felvétele, 2005. Civertan Bt., Budapest.

4. ábra: Jelentősebb késő avar kori lelőhelyek a Kárpát-medencében (B: Solt-Tételhegy, feltételezett kagáni központ)
Fig. 4: Major sites of late Avar period in the Carpathian Basin (B: Solt-Tételhegy, the assumed hring)

2005 óta folynak itt interdiszciplináris kutatások.²² Az avar korszakra azonban mindezidáig még csak kevés tárgyi emlék utal: a Tételhegytől kissé keletre három *avar kori sír* került elő 1951-ben jellegzetes, VII. század közepére keltezhető leletanyaggal (közte bepecsételt díszű szürke agyagkorsó).²³ A tételhegyi tervásatásokat megelőzően talált néhány avar kori szórvány közül említésre méltó egy meglehetősen kopott bizánci réz érme (Heraclius és Heraclius Constantinus 613–614-ben Constantinápolyban vert follisa), valamint VIII–IX. századra keltezhető korongolt cserépanyag. A helyszíni megfigyelések szerint az avar település és a lokalizált temető a feltételezett központhoz vezető utak mentén helyezkedik el.

Egyelőre sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet tehát Bóna István és Trogmayer Ottó professzorok feltételezését. A rendelkezésre álló légi régészeti céllal készült fényképfelvétel-sorozatok (6. ábra),²⁴ a felszíni szórvány leletek, valamint az ásások során napvilágra került jelenségek (erős védművekkel övezett települések, több korszakból származó temetők) azonban arra utalnak, hogy számos történelmi korszak hatalmi

központjaként is szolgálhatott. Fennállása a középső bronzkortól a török hódoltság kezdetéig tartott, kisebb-nagyobb megszakításokkal mintegy 3.200 évre tehető (i.e. 1700 – i.sz. XVI. sz. közepe).

A Kárpát-medencei *álcsatos kör*²⁵ lelőhelyeinek elhelyezkedése is alátámasztani látszik a fenti feltételezés igazságát. Egy 2003 tavaszán előkerült sír kapcsán Sz. Garam Éva összefoglalta a kora avar kori álcsatos övvereteket tartalmazó lelethorizontot.²⁶ Tanulmányában kitért az álcsatos leletgyűtesek tipológiai és időrendi kérdéseire, és sokoldalúan jellemezte az ilyen rangjelző övet viselők feltételezhető társadalmi helyzetét. Összegzését továbbgondolva, egy olyan jelenségre mutat rá az alábbiakban, amely az álcsatos díszöveket tartalmazó lelőhelyek földrajzi elhelyezkedéséből következik, s talán a korabeli hatalmi központokkal is kapcsolatba hozható.

Az általam itt közölt térképek úgy is értelmezhetők, hogy a 630-as években (dinasztiaváltással?) uralomra került hatalmi elit (álcsatos kör) a

22 SZENTPÉTERI József 2010.

23 SZENTPÉTERI József 2002. 320.; BALOGH Csilla 2002. 309–310.

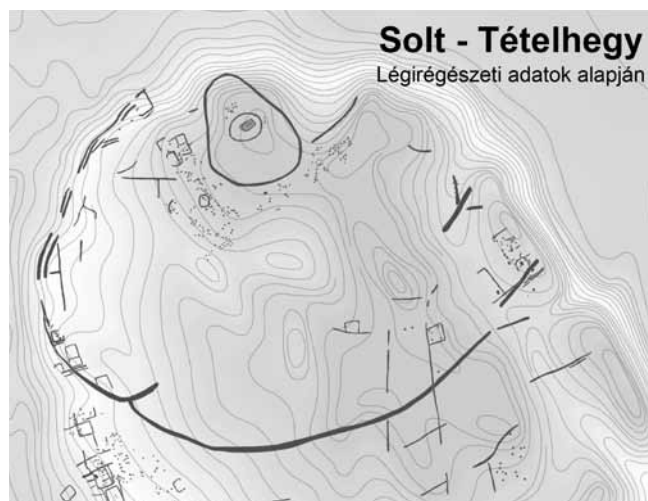
24 SZABÓ Máté térinformatikai elemzése: in: SZENTPÉTERI József 2010. 73. 4. kép.

25 KISS Attila 1988. 82–84., Abb. 1.; GARAM Éva 2000. 217–218, Fig. 4–7., H. TÓTH Elvira – HORVÁTH Attila 1992. 97–117.; BALOGH Csilla – KÓHEGYI Mihály 2007. 338–339., 358. Abb. 10.

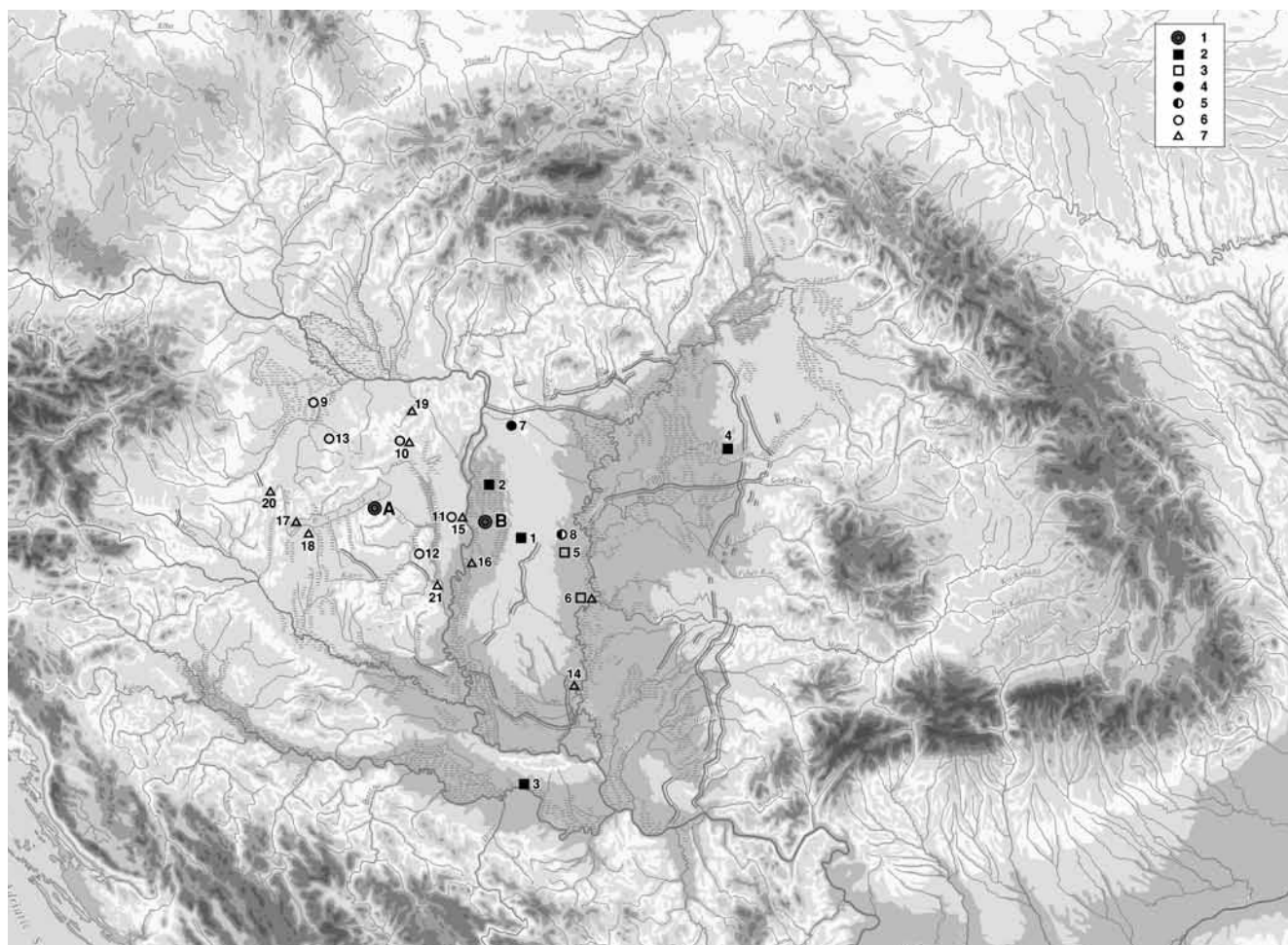
26 GARAM Éva 2005.

5. ábra: Solt-Tételhegy, 2005. Fotó: László János, Civertan Bt., Budapest
Fig. 5: Solt-Tételhegy, 2005. Aerial photo: János László, Civertan Bt., Budapest

6. ábra: Régészeti jelenségek a solti Tételhegyen Otto Braasch légifelvételei nyomán. Készítette: Szabó Máté.
Fig. 6: Archaeological imprint of Otto Braasch's aerial photos. Máté Szabó's 3D analysis

7. ábra: Álcasatos veretes lelőhelyek a Kárpát-medencében. Jelkulcs: 1: feltételezett kagáni központok (A: Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő, B: Solt-Tételhegy); 2: masszív arany; 3: préselt arany; 4: préselt aranyozott ezüst; 5: préselt aranyozott ezüst és bronz; 6: préselt aranyozott bronz; 7: préselt ezüst.
Fig. 7: Pseudo-buckles sites from the Early Avar period in the Carpathian Basin. 1: assumed hrings (A: Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő, B: Solt-Tételhegy); 2: massive gold; 3: pressed gold; 4: pressed gilt silver; 5: pressed gilt silver and bronze; 6: pressed gilt bronze; 7: pressed silver

Duna–Tisza közére helyezte az Avar Kaganátus központját.²⁷ Legfőbb jelvényük, az arany álcsatos veretekkel díszített beiktatási jelvény azonban arról is árulkodik, hogy viselésükkel feltehetőleg elismerték a Bizánci Birodalom fennhatóságát. Az arany álcsatok kizárólag a Duna–Tisza között fellelt sírokban találhatók, míg az aranyozott díszűek a Dunántúlon mintegy körülveszik (ellenőrzik?) a korábbi hatalmi központ területét (7. ábra).²⁸

Az avar birodalom hanyatlása idején (803–895) a hatalmi központ: Titel (Dél-Bácska, Szerbia)

Munkahipotézis: Salanus bolgár dux székhelye, castrum Tetel volt az avar kaganátus utolsó központja? A magyar történetírásban csak Névtelennek nevezett Anonymus – feltehetőleg III. Béla magyar király (1172–1190) egykori jegyzője – az 1200-as évek elején írott regényes Gesta

*Hungarorum*ában²⁹ Salanus (Salan) vezér neve³⁰ 35 alkalommal szerepel. Talán nem véletlenül, hiszen a gesta szerint ő volt a honfoglaló magyarok vezérének, Árpád fejedelemnek a legnagyobb hatalmú ellenfele a Kárpát-medencében. Salanus birodalma a Duna–Tisza között terült el, székhelye castrum Tetel, amely feltevésem szerint a mai Titellel azonosítható (8. ábra).

Hogyan magyarázható végül is ez a feltételezés: a két azonos nevű (Tetel/Titel) település kialakulása? Miután 795-ben és 796-ban Nagy Károly képviselében két ízben is kirabolták az avar kagáni központot,³¹ a beharcokban egyébként is meggyengült hatalmú kagán úgy dönthetett, hogy a bácskai Titel³² dombjára teszi át a székhelyét. Ez a hely több szempontból is jól védhető: nem csak a Duna és Tisza folyók összefolyása teszi megközelíthetetlenül keletről és délről, de a Duna–Tisza köze felől egy

29 SILAGI, Gabriel 1991.

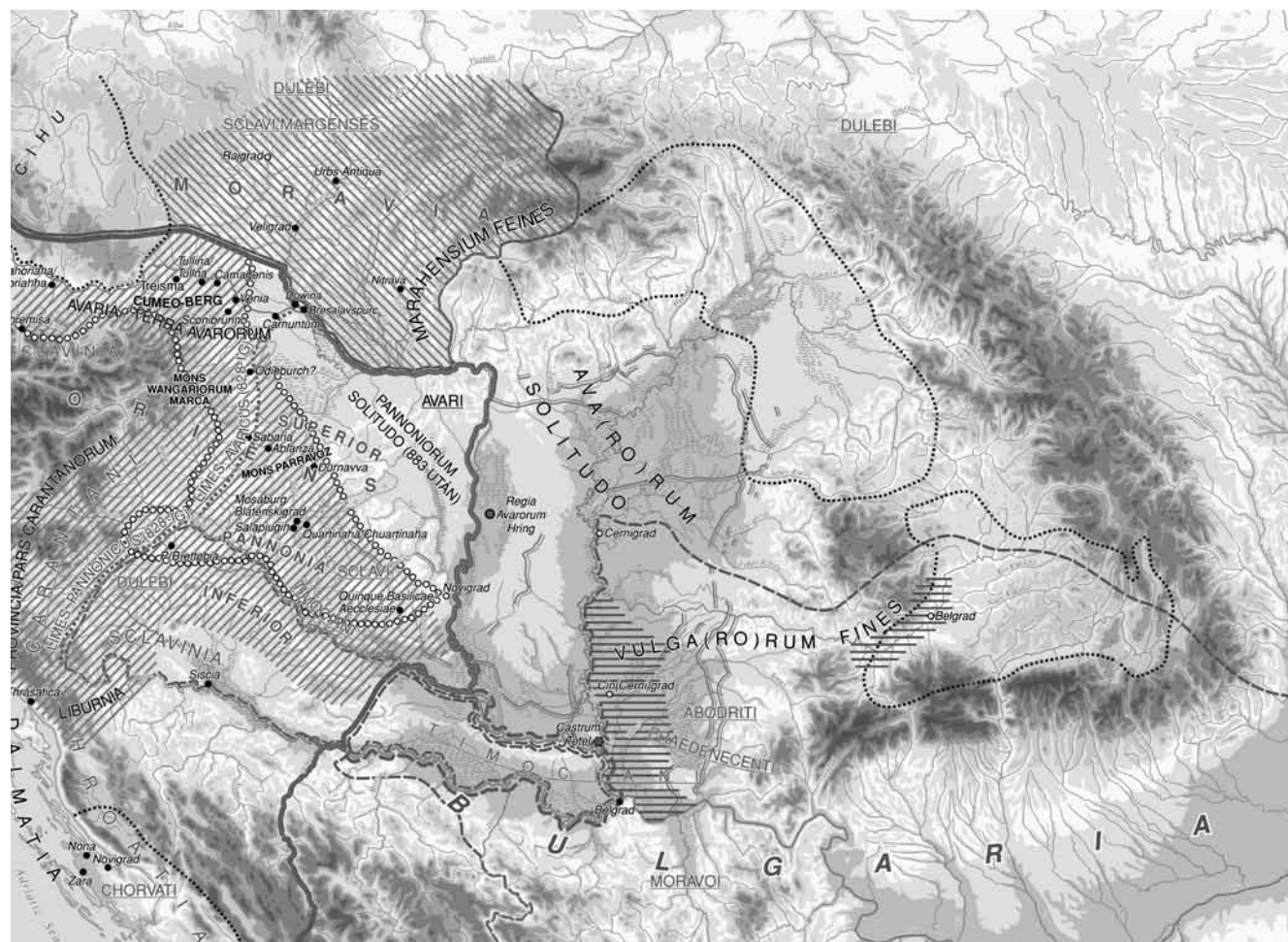
30 BENKŐ Loránd 1995.

31 POHL, Walter 1988. 306–308.; SZÁDECZKY-KARDOSS Samu 1998. 286–294.; SZÓKE Béla Miklós 2009. 395–396.

32 RÓKAY Péter – TAKÁCS Miklós 1994.

27 SZENTPÉTERI József 1989. 118.

28 GARAM Éva 2005. Abb. 15.; BALOGH Csilla – KŐHEGYI Mihály 2007. Abb. 13:1.

8. ábra: 9. századi Kárpát-medence az írott források és a régészeti lelőhelyek szerint
Fig. 8: The Carolingian period (9th century) in the Carpathian Basin by written sources and archaeological sites

nagyobb és egy kisebb római sánc³³ is védi (9. ábra)³⁴. Ezzel egyidejűleg a bolgár fejedelmi családdal rokoni (!) kapcsolatot ápoló avar fejedelem, s vele együtt a Dunától keletre, az avar pusztákon (*Avarorum Solitudo*)³⁵ élő maradék népe is bolgár gyámság alá kerülhetett.

9. ábra: Hell Miksa *Tabula geographica Ungariae veteris* című térképének részlete, 1772. Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, Budapest.

Fig. 9: Detail of Miksa Hell's map *Tabula geographica Ungariae veteris* from 1772. Map Collection of the National Széchényi Library, Budapest.

IRODALOM

BÁLINT Csanád

1989. Die Archäologie der Steppe. Wien-Köln.
1995. Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (Régészeti tanulmányok). Szeged.

BALOGH Csilla

2002. Régészeti adatok Bács-Kiskun megye területének kora avar kori történetéhez. – Előmunkálatok a Duna-Tisza köze avar kori betelepülésének kérdéseiről. – Archäologische Angaben zur frühawarenzeitlichen Geschichte des Komitates Bács-Kiskun. Vorarbeiten zu den Problemen der Besiedlung des Donau-Theiss-Zwischenstromlandes in der Awarzeit. MFMÉ – Studia Archaeologica VIII. Szeged. 291–339.

BALOGH Csilla – KÓHEGYI Mihály

2007. Fajsz környéki avar kori temetők II. Kora avar kori sírok Fajsz-Garadombon. – Awarzeitliche Gräberfelder in der Umgebung von Fajsz II. Frühawarenzeitliche Gräber von Fajsz-Garadomb. MFMÉ – Studia Archaeologica VII. Szeged. 333–363.

BÁRDOS Edith

1995. La necropoli di Zamárdi. In: Gian Carlo MENIS (cur.): Gli Avari. Un popolo d' Europa. Udine. 151–163.
2000. La necropola àvara di Zamárdi. In: Ermanno A. ARSLAN – Maurizio BUORA (cur.): L'oro degli Avari. Popolo delle steppe in Europa. Milano. 76–141.

BÁRDOS Edith – GARAM Éva

2009. Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek I. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Budapest.

BENKŐ Loránd

1995. Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? In: Magyar Nyelv XCI. 4. 402–411.

BÓNA István

1984. A népvándorlás és a korai középkor története Magyarországon. In: SZÉKELY György (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben I. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest. 203–273, 575–582.

BÓNA István

- 1988/a. Neue Nachbarn im Osten. Die Awaren. In: DANNHEIMER, Hermann – DOPSCH, Heinz (Hrsg.): Die Bajuwaren. (Katalog der Bajuwarenausstellung). Salzburg, 108–117.
1988/b. Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. In: Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari. Spoleto. 437–463.

BÓNA István – SZENTPÉTERI József

1994. A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján. In: Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). (Főszerk.: KRISTÓ Gyula. Szerk.: ENGEL Pál – MAKK Ferenc) Budapest. 72.

DAIM, Falko

2003. Avars and Avar archaeology. An introduction. In: Regna et Gentis. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. Eds.: Hans-Werner GOETZ – Jörg. JARNUT – Walter POHL. Leiden–Boston–Köln. 463–570.

33 RICZ Péter 1975, 112–114.; SEKERES László 1986, Tabla XXIII.

34 PAPP-VÁRY Árpád – HRENKÓ Pál 1989. 120.

35 SZALONTAI Csaba 1991.; SZÓKE Béla Miklós 2009. 395–396.

GALLINA Zsolt – HORNOK Péter – SOMOGYI Krisztina

2007. Előzetes jelentés a Zamárdi elkerülő 65101. sz. út Zamárdi 89, 58/a, 58/b, 56. lelőhelyeinek feltárásáról – Preliminary report of the excavations of the 89, 58/a, 58/b, 56. sites on the encircling road No. 65101. around Zamárdi. Somogyi Múzeumok Közleményei 17. Kaposvár. 153–168.

GARAM Éva

2000. Über die Beziehung der byzantinischen Goldschnallen und der awarenzeitlichen Pseudoschnallen. In: BÁLINT, Csanád (Hrsg.): Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in 6.–7. Jh. *Varia Archaeologica Hungarica* IX. Budapest. 215–227.
2005. Avar kori nemzetségtípusú sírja Maglódon. – Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsgrab von Maglód. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. Budapest. 407–436.

HONTI Szilvia et al.

2006. Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005). Előzetes jelentés IV. – Archaeological research on the Somogy county section of the M7 highway and on Route No. 67. Preliminary report IV. Somogyi Múzeumok Közleményei 17/A. Kaposvár. 7–70.

KISS Attila

1988. Die Frage der geographischen Lage des früh- und mittelawarenzeitlichen Herrschaftszentrums. – A kora- és középvaskori kagáni székhely földrajzi helyének kérdése. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 33. Pécs. 77–89.

KISS Viktória

2004. Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő (M7/S-1. lelőhely). In: HONTI Szilvia et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. – Preliminary Report III. The Preceding archaeological excavations (2002–2003) of the M7 highway in Somogy county. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 16. Kaposvár. 47–51.
2007. Zamárdi-Kútvolgyi-dűlő. In: BELÉNYESI Károly – HONTI Szilvia – KISS Viktória (eds.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között – Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága–MTA Régészeti Intézete. 66–71.

PAPP-VÁRY Árpád – HRENKÓ Pál

1989. Magyarország régi térképeken. Budapest.

PATAY Pál

2008. Dunántúli hosszanti sáncok. – Transdanubische Längswälle. *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. Budapest. 109–134.

POHL, Walter

1988. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n.Chr. München.
2003. A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars. In: *Regna et Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Eds.: Hans-Werner GOETZ – Jörg. JARNUT – Walter POHL. Leiden–Boston–Köln. 571–595.

RICZ Péter

1975. A népvándorlaskor problematikája Bácskában. In: *Létünk-évkönyv* 1975. Szabadka. 81–129.

RÓKAY Péter – TAKÁCS Miklós

1994. Titel. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon* (9–14. század). (Főszerk.: KRISTÓ Gyula. Szerk.: ENGEL Pál – MAKK Ferenc) Budapest. 677.

SEKERES, László

1986. Problem takozvanih Rimskih šančeva u Bačkoj. – The problem of the so-called Roman Trenches in Bačka. *Materijali XXII*. Novi Sad. 144–152.

SILAGI, Gabriel

1991. Die „Gesta Hungarorum” des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Unter Mitarbeit von László VESZPRÉMY herausgegeben von Gabriel SILAGI. (Ungarns Geschichtsschreiber, hrsg. von Thomas BOGYAY, Bd. 4.) Sigmaringen.

SÜMEGI et al.

2004. A balatoni déli autópálya régészeti lelőhelyeinek környezet-történeti feldolgozása. – Environmental history investigation on the archaeological sites of the south motorway at Balaton. *ΜΩΜΩΣ III*. Szombathely. 399–420.

SZÁDECZKY-KARDOSS Samu

1986. Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Mit Beiträgen von Therezia OLAJOS. *Acta Antiqua et Archaeologica* XXIV. (Opuscula Byzantina VIII.) Szeged.
1998. Az avar történelem forrásai. – Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806. *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 12. Budapest.

SZALONTAI Csaba

1991. Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez (A késő avar karéjos övveretek). – Remarks for the 9th century history of the Great Hungarian Plain (Petaled belt-mountings from the late Avar period). Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85-2. Szeged. 463–481.

SZENTPÉTERI József

1989. O pozdneavarskih i rannebolgarskih svjazah. In: RASEV, Raso (Hrsg.): Die Protobulgaren in Ost- und Zentraleuropa VI–X. Jh. Sofia. 117–128.
- 1993/a. Die oberste Führungsschicht des awarenzeitlichen Heeres im Spiegel der archäologischen Quellen. *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Bratislava, 1–7. septembre 1991. 4. Red.: Ján PAVÚK. Bratislava. 261–270.
- 1993/b. Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken. I. Die waffenkundliche Hinterlassenschaft des awarischen Reiches. *Acta Archaeologica Hungarica* 45. Budapest. 165–246.
1994. Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken II. Die gesellschaftliche Schichtung des awarenzeitlichen Heeres. *Acta Archaeologica Hungarica* 46. Budapest. 231–306.
1996. Cartographia avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan. Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium, Nitra 6. bis 10. November 1994. Herausgeben von Darina BIALEKOVÁ – Jozef ZÁBOJNÍK. VEDA Bratislava. 151–165.

2002. (Hrsg.) Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II. *Varia Archaeologica Hungarica* XIII/1–2. Budapest.
2009. A Barbaricumból Pannoniába. Germán katonai segédnépek a korai Avar Kaganátus központjában. (From the Barbaricum to Pannonia. Germanic military auxiliary people in the centre of the Avarian Khaganate). In: SOMOGYVÁRI Ágnes – V. SZÉKELY György (szerk./eds.): „In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. TÓTH Elvira 80. születésnapjára. *Archaeologia Cumanica* 2. Kecskemét. 235–252.
2010. Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt-Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) főbb eredményeiről. Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009). Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary 2009. Budapest. 53–80.
- SZŐKE Béla Miklós**
2009. Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien. In: Uta von FREEDEN – Herwig FRIESINGER – Egon WAMERS (Hrsg.): Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n.Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Bonn. 395–416.
- H. TÓTH Elvira – HORVÁTH Attila**
1992. Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét.
- TROGMAYER Ottó**
2005. Múltbalátó. Régészetünk nagy pillanatai. Helikon Kiadó, Budapest.
- WOLFRAM, Herwig**
1987. Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907. Wien.
- ZÁBOJNÍK, Jozef**
1995. Soziale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des awarischen Kaganats. *Slovenská Archeologica* 43. 2. Nyitra. 205–336.

József Szentpéteri

The hring – Political centres of the Avar Khaganate

One of the still unresolved issues in the research of the Avar period in the Carpathian Basin (AD 567–895) is the location of the Avars' political and administrative centre or centres. The data on the hring, the Avar Khagan's seat, in the written sources refer exclusively to the final phase of the Khaganate's history around the turn of the 8th/9th centuries and thus any theory concerning the hring's location during earlier periods is no more than educated guesswork. The most striking part of the archaeological heritage of the Avar period (estimated at some four thousand sites), yielding the most valuable information, is made up of the burials of simple and horse-mounted warriors. The hypothesis presented in this paper is based on the analysis of the distribution of these burials.

The political centre of the Early Avar period (567–626):

the Zamárdi region (County Somogy, Transdanubia, Hungary)

The regional distribution of the roughly 1200 sites yielding graves containing the burials of foot and mounted warriors was analysed as part of the study on the stratification of Avar society. The mapping of the relevant sites indicated that the most important sites during the rule of the Bayan Dynasty lay along the right Danube bank: in other words, the wealthiest sites came to light in the eastern half of Transdanubia.

In September 1993, I had the opportunity to study an aerial photo made in 1971, now housed in the Archives of the Institute of Cartography of the Ministry of Defence. (Fig. 1) The photograph shows an unusual archaeological site in an area known as Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő on the southern shore of Lake Balaton. The roughly 30 hectares large site is 1000 m long by 350–400 m wide and it is enclosed by wide ditches extending toward the lake. The site can probably be interpreted as an earthen fort whose defences utilised the seasonally dry sediment catchment gulleys. The salvage excavations preceding the construction of the M7 Motorway in County Somogy conducted in the site's immediate vicinity since 2002 brought to light the remains of a settlement complex made up of an earthen fort, a servicing village, a smelting settlement and a cemetery, which can probably be interpreted as representing the remains of the period's political centre. (Fig. 3)

The political centre of the Middle and Late Avar period (626–795/803):

Solt-Tételhegy (County Bács-Kiskun, Danube-Tisza Interfluvium, Hungary)

Drawing from the written sources of the Carolingian period, recent studies on the Migration period history of the Carpathian Basin assume that the seat of the Avar Khaganate (*Regia Avarorum Hring*) lay in the Danube-Tisza Interfluvium. However, the exact location of the seat is not known, and neither do we know for how long this seat functioned as the Khaganate's political centre.

A map showing the political conditions of the 9th century in the Carpathian Basin prepared jointly with Professor István Bóna and a drawing made in 1998 by Professor Bóna both assume that the Tételhegy site may have functioned as the Avars' political centre (hring). (Fig. 4)

This view was shared by Professor Ottó Trogmayer in his book *Gazing into the Past*: “Our eyes are irresistibly drawn to the huge, elongated elevation east of the road on the settlement’s outskirts, a unique formation in the region.”

The assumed hring can perhaps be identified with the site at Tételhegy in County Bács-Kiskun (sometimes known as Tételhalom and Titel, and appearing as Titulus in Latin sources). The monadnock lies on the eastern outskirts of Solt near the Dunaföldvár and Bölcske crossing places over the river, some 7 km from the Danube, between the roads leading to Kecskemét and Kiskőrös. The monadnock was not eroded by the Danube in spite of the river’s shifting channel owing to its hard bedrock. The highest point of the north-west to south-east oriented, elongated oval hill is 114 m a.s.l.; the 100 hectares large hill rises above the flood-plain by some 17 m. (Fig. 5)

I began the interdisciplinary investigation of the Tételhegy site in 2005. However, very few finds of the Avar period have so far come to light. Three burials of the Avar period were uncovered in 1951 east of Tételhegy, whose grave goods were typical for the mid-7th century and included a grey jug with stamped decoration. The few stray finds from the area included a worn Byzantine copper follis of Heraclius and Heraclius Constantinus minted in Constantinople in 613–614 and wheel-turned pottery of the 8th–9th centuries. The field observations suggested that the Avar settlement and the cemetery lay along the roads leading to the assumed political centre.

For the time being, the hypothesis proposed by Professors Bóna and Trogmayer can be neither confirmed nor refuted. The series of aerial archaeological photographs (Fig. 6), the stray finds, and the various features uncovered during the course of the excavations, such as the settlement ringed by multiple defences and the cemeteries from various periods, nonetheless suggest that the site served as a political centre during several periods. The site was intermittently occupied from the Middle Bronze Age to the onset of the Ottoman period (1700 BC–mid-16th century).

The distribution of the sites yielding pseudo-buckles seems to support the above hypothesis. In her study describing a grave discovered in 2003, Éva Garam also discussed the horizon characterised by pseudo-buckles of the Early Avar period and the typo-chronological problems of the assemblages with pseudo-buckles, as well as the probable social rank of the individuals wearing high-status belts of this type. Taking Garam’s study as my starting point, I would like to call attention to an interesting phenomenon suggested by the location of the sites yielding pseudo-buckles, which in turn perhaps has some bearing on the location of the period’s political and administrative centres.

The maps presented here can be interpreted as indicating that the elite which rose to power in the 630s, perhaps as a result of the emergence of a new ruling dynasty, relocated the seat of the Avar Khaganate to the Danube–Tisza Interfluve. The principal insignia of rank, the belt adorned with gold pseudo-buckle mounts, also indicates that by making it part of the costume, the new elite also acknowledged the political authority of the Byzantine Empire. Gold pseudo-buckles have been only found in the Danube–Tisza Interfluve, while the sites of the gilt pieces from Transdanubia enclose (or perhaps control) the broader area of the previous political centre. (Fig. 7)

The political centre at the time of the Khaganate’s decline (803–895): Titel (southern Bačka District, Voivodina, Serbia)

My hypothesis is that castrum Tetel, the seat of the Bulgarian dux Salanus was the last political centre of the Avar Khaganate. The name of Salanus (Salan) occurs thirty-five times in the *Gesta Hungarorum*, a chronicle interwoven with fictional elements written around 1200 by the Anonymous Chronicler, most likely the notary of King Béla III (1127–1190). This can hardly be mere chance since according to the chronicle, he was the mightiest foe encountered by Prince Árpád, leader of the ancient Hungarian tribes, in the Carpathian Basin. Salanus’ kingdom lay in the Danube–Tisza Interfluve; its seat was castrum Tetel, which in my view can be identified with modern Titel. (Fig. 8)

Is there a plausible explanation for the existence of two settlements by the same name (Tetel/Titel)? After the Avar Khaganate’s seat was plundered twice by Charlemagne’s troops in 795 and 796, the Khagan, whose power had been also diminished by internal strifes, perhaps decided to transfer his seat to the hill by Titel in the Bačka. This location was an excellent choice for it could be well defended seeing that it was virtually inaccessible from the east and south, where the Tisza flowed into the Danube, and was protected by a larger and smaller Roman rampart toward the Danube–Tisza Interfluve. (Fig. 9) The Avar Khagan, who maintained good relations with (and was perhaps also related to) the Bulgarian royal family, placed himself and the remnants of his people living in the wastelaid Avar lands (in *Avarorum solitudo*) east of the Danube under the authority of the Bulgarian Kingdom.

Translated by the author

